

Harran İlahiyat Dergisi | Harran Ilahiyat Journal

Sayı/Issue: 54, Aralık/December 2025, 245-259

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/95841>

ISSN 2791-6812

Metodolojik Bağlamda Muhammed Hamidullah'ın Tasavvuf ve Tarikat Tasavvuru

Muhammad Hamidullah's Conception of Sufism and Orders: A Methodological
Perspective

Yazar Bilgisi Author Information

Emrullah ASTAN

Dr. Öğr. Üyesi Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye
Asst. Prof., Ankara Sosyal Bilimler University, Faculty of Theology, Ankara, Türkiye
emrullah.astan@asbu.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-5962-709X

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1733857
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
3 Temmuz/July 2025	2 Aralık/December 2025

Öz

Bu çalışma 20. yüzyıl İslâm âlimlerinden biri olan Muhammed Hamîdullah'ın tasavvuf ve tarikatlara dair görüşlerini onun ilmî yaklaşımı çerçevesinde sistematik olarak analiz etmektedir. Hamîdullah, özellikle hadis, siyer, İslâm hukuku ve tarih alanlarında verdiği eserlerle tanınsa da tasavvufa dair doğrudan kaleme alınmış bağımsız bir çalışması bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hamîdullah'ın İslam düşüncesi içinde tasavvufla kesişen konulara yaklaşımı ve özellikle manevî-ahlakî kavramlara yüklediği anlam onun tasavvufla olan örtük fakat izlenebilir ilişkisini değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bu ilişki doğrudan görünür olmasa da eserlerinde kullandığı kavramlar, referans verdiği kişiler ve metod tercihleri tasavvufî düşünceye dair özgün bir bakış geliştirdiğini göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Hamîdullah'ın tasavvuf ve tarikatlara yönelik yaklaşımını ortaya koymak, onun bu alandaki düşünce altyapısını çözümlemek ve klasik tasavvuf mirasıyla olan ilişkisini değerlendirmektir.

Çalışmanın temel sınırlılığı Hamîdullah'ın tasavvuf ve tarikatlara dair doğrudan yazılmış eserlerinin olmamasıdır. Bu durum verilerin dolaylı kaynaklardan elde edilmesini zorunlu kılmış ve yorumlamayı daha açık bir hâle getirmiştir. İlgili hususlardan hareketle çalışma nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülmüş ve betimsel analiz ile eleştirel-yorumlayıcı yöntem birlikte kullanılmıştır. Hamîdullah'ın telif ve tercüme eserleri, mülakatları, sempozyum bildirileri ve hakkında yapılmış akademik çalışmalar taranmış; elde edilen veriler klasik tasavvuf literatürü ile karşılaştırılarak çok katmanlı bir değerlendirme yapılmıştır. Araştırma kapsamı ise doğrudan tasavvuf başlığı altında yazılmış metinlerin olmaması nedeniyle Hamîdullah'ın dolaylı göndermelerine ve kavramsal kullanımlarına dayanmaktadır. Bu yönüyle çalışmayı sınırlayan, Hamîdullah'ın konuya ilişkin düşüncelerin çoğunun belirli bir şekilde sistematik olarak formüle edilmemiş olmasıdır.

Çalışmada elde edilen bulgular, Hamîdullah'ın tasavvufu bireysel içsel bir tecrübenin ötesinde toplumsal ve ahlaki yapının şekillenmesinde işlevsel bir unsur olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Ona göre tasavvuf bireyi zühd, takva ve ihsan gibi değerler etrafında şekillendirirken adalet, merhamet ve manevî rehberlik yoluyla toplumsal barışı ve dengeyi inşa eder. Tarikatlar ise onun nazarında bireyin gönüllü katılımıyla şekillenen, ruhsal gelişimi destekleyen ve tarihsel süreçte İslâm'ın yayılmasında etkin rol oynayan dinamik yapılardır. Mevlevîyye, Nakşibendiyye ve Yeseviyye gibi tarikatların bireysel olduğu kadar toplumsal dönüşümde de etkili oldukları vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra Hamîdullah'ın hilafet anlayışı sadece siyasi bir oluşum değil aynı zamanda manevî rehberlik işlevi gören bir yapı olarak tasavvufla iç içe konumlandırılmıştır. Böylece o, tasavvuf ve tarikatı tasavvur ederken sadece bireysel bir tecrübeden yola çıkmamış aynı zamanda bu kurumların toplumsal ve tarihsel olarak da nasıl yorumlandığını göz önünde bulundurmıştır.

Anahtar Kelimeler; Tasavvuf, Tarikat, Velâyet, İhsan, Hilafet.

Abstract

This study undertakes a systematic analysis of the views of Muḥammad Ḥamīdullāh, one of the prominent Muslim scholars of the twentieth century, on sufism and ṭarīqas within the framework of his overall scholarly approach. Although Ḥamīdullāh is primarily known for his works in ḥadīth, sīra, Islamic law and history, he did not author any independent monograph written directly on sufism. Nevertheless, his approach to themes within Islamic thought that intersect with sufism and, in particular, the meanings he attributes to spiritual-ethical concepts make it possible to evaluate his implicit yet traceable relationship with sufism. Even though this relationship is not overtly visible, the concepts he employs, the figures to whom he refers, and his methodological preferences indicate that he developed an original perspective on ṣūfī thought. In this context, the main objective of the study is to set forth Ḥamīdullāh's approach to sufism and the orders, to analyse the intellectual substratum of his thought in this field, and to assess his relationship with the classical ṣūfī heritage.

The principal limitation of the study lies in the absence of works written by Ḥamīdullāh directly on sufism and the ṭarīqas. This situation makes it necessary to obtain data from indirect sources and renders the interpretive process more open to hermeneutical latitude. In view of these considerations, the research has been conducted within a qualitative research design, utilising descriptive analysis together with a critical-interpretive method. Ḥamīdullāh's authored and translated works, interviews, symposium papers, and the academic studies produced about him have been surveyed; the data thus obtained have been compared with the classical ṣūfī literature to achieve a multi-layered evaluation. Due to the lack of texts written under an explicit heading of sufism, the scope of the research rests on Ḥamīdullāh's indirect allusions and his conceptual usages. In this respect, an important limitation of the study is that most of his reflections on the subject were not formulated by Ḥamīdullāh himself within a clearly articulated systematic framework.

The findings of the study reveal that Ḥamīdullāh regards sufism as more than an individual, interior experience; he conceives it as a functional component in shaping the social and moral order. According to him, sufism purifies the individual around values such as zuhd, taqwā and iḥsān, while, through justice, mercy and spiritual guidance, it contributes to the construction of social peace and equilibrium. In his view, the ṭarīqas are dynamic structures that take form through the voluntary participation of the individual, support spiritual development, and have played an active role in the historical spread of Islam. It is emphasized that ṭarīqas such as the Mawlawiyya, Naqshbandiyya and Yasawiyya have been effective not only in individual transformation but also in broader social transformation. Moreover, Ḥamīdullāh's understanding of the caliphate (khilāfa) is positioned in close relation with sufism, conceived not merely as a political institution but also as a structure that fulfils a function of spiritual guidance and leadership. In this way, the study demonstrates how he

interprets sufism and the ṭarīqas as a construct which, beyond an individual experience, possesses significant social and historical dimensions.

Keywords: Sufism, Order, Walāya, İhsān, Khilāfa.

Giriş

Muhammed Hamîdullah 19 Şubat 1908 tarihinde Hindistan'ın Şark-İslâm kültür ve yaşantısının önemli merkezlerinden sayılan Haydarâbâd şehrinde doğmuştur. Onun ailesi köklü bir ilmî geleneğe sahip olup aynı zamanda müfessir ve vahdet-i vücûd ekolünün müntesiplerinden mutasavvıf Mahdûm Mehâimî'nin (ö. 835/1432) soyundan gelmektedir.¹ Haydarâbâd şehri² ve ailesinin köklü ilmî geleneğe mensup olması onun düşünce dünyasında tasavvufun önemli bir yer edinmesine katkı sağladığını görülmektedir. Çünkü o 20. yüzyılın önde gelen İslâm âlimlerinden biri olmasının yanı sıra kendi döneminde yaşadığı bölgelerdeki siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümlere tanıklık etmiş ve bu değişimleri tasavvufun öğretileri ışığında yorumlayarak eserler kaleme almış ve fikirlerini bu doğrultuda beyan etmiştir. Onun fikirleri ve metinleri tasavvufî bir perspektiften incelendiğinde tasavvufun sadece bir dinî sistem değil aynı zamanda insanı manevî yönden geliştiren bir öğreti olarak gördüğü anlaşılır. Bunların yanı sıra o yalnızca ilmî birikimi ve fikirleriyle değil aynı zamanda ahlâkî duruşu, tevazuu ve tasavvufî şahsiyetiyle de temayüz etmesi tasavvufî birikimi olduğunu göstermektedir. Nitekim hakkında nakledilen menkıbe ve hatıralar onun yalnızca bir âlim değil aynı zamanda fazilet sahibi, zühd ve takva ehli, manevî yönü kuvvetli bir veli olarak da tanındığını ortaya koymaktadır.³

Muhammed Hamîdullah'ın eserlerinden hareketle onun tasavvuf ve tarikat anlayışını ele alan bu çalışma, söz konusu yaklaşımı kullandığı yöntem ve kavramsal çerçeve temelinde klasik tasavvuf geleneğiyle ilişkilendirerek incelemektedir. Hamîdullah'ın düşünce sistematiği, özellikle dinî tecrübenin ahlakî, manevî ve toplumsal boyutlarına ilişkin değerlendirmeleri bakımından, modern dönemde tasavvuf mirasına yöneltilen eleştiriler ve yeniden yorum çabaları arasında özgün bir konuma sahiptir. Böylece araştırma Hamîdullah'ın tasavvuf ve tarikat tasavvurunu, kavramsal sınırlarını sunmayı amaçlamaktadır.

1. Hamîdullah'ta Tasavvuf Tasavvuru: İhsan, Zühd ve Seyr u Sülûk'un Kavramsal-Amelî Çerçevesi

Tasavvufun tanımına ve tarihî sürecine değinen Hamîdullah, tasavvufu İslâm'ın içsel ve ruhani boyutlarını öne çıkaran bireyin Allah ile doğrudan ilişki kurmasını hedefleyen bir anlayış olarak tanımlar. O, kullandığı terimin kökenini tasavvuf

¹ Salih Tuğ - M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", DİA (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 44/532.

² Haydarabad İslâmî mirası ve tasavvufla olan derin bağlarıyla bilinen bir bölgedir. Özellikle İmam-ı Rabbânî gibi sufi şahsiyetlere ev sahipliği yapmasıyla ün salmıştır.

³ Prof. Dr. Salih Tuğ'un aktardığına göre bir karşılaşmalarında Nurettin Topçu Muhammed Hamîdullah'ın yaşam tarzından ve kişiliğinden hareketle bir seyri u sülûku olup olmadığını kendisine sorduğunu belirtir. Ayrıca bkz. Salih Tuğ, "Vatansız Bırakılan Bir İslâm Alimi: Muhammed Hamîdullah; Prof. Dr. Salih Tuğ ile Muhammed Hamîdullah ve İslâm Peygamberi Üzerine" (23 Aralık 2009).

geleneğine uygun bir biçimde suf/yün⁴ kelimesiyle ilişkilendirir ve tasavvuf ehlinin sade bir yaşam sürerek dünyevi zevklerden uzak durması bu kavramla açıklamıştır.⁵ Bunun yanı sıra Hamîdullah, tasavvufi yaşantıya temas eden zühd ve takva gibi tasavvufi kavramları sıkça dile getirmiştir. Özellikle o, tasavvufun temel prensiplerinden dünyevî arzulardan arınmayı ifade eden “az yemek, az konuşmak ve az uyumak” gibi prensipleri işlediği konuların bağlamında yer vermiştir. Ayrıca o, tasavvufun İslâm tarihi boyunca yaşanan dönüşümler karşısında dengeleyici bir işlev üstlendiğini belirtmiş; hem manevî hem de bilimsel boyutuyla İslâmî ilimlerin canlılığını korumada önemli bir rol üstlendiğini zikretmiştir.⁶

Tasavvufun ameli ve ruhsal boyutu Hamîdullah’ın düşüncesinde önemli bir yer tutar. Ona göre tasavvuf, Hz. Peygamber döneminde şekillenen asli yapısıyla insanı Allah’a ulaştıran en kısa ve en doğru yolu temsil etmektedir. Bu çerçevede tasavvuf sadece nazarî değil aynı zamanda amelî ve ruhsal bir dönüşüm süreci olarak zikredilmiştir.⁷ Bundan hareketle tasavvufu insanın Allah’a tam bir teslimiyet içinde saf ve samimi bir ibadet anlayışıyla yönelmesi olduğu vurgulamıştır. Bu yönüyle tasavvufu İslâm’ın dışsal ibadetlerinden öte içsel bir yönelim ve kalp temizliği çabası olarak görür.⁸ Bu hususlara ek olarak Hamîdullah, içsel arınma ve kalp temizliğini vurgularken İhsan, seyr u sülûk, tarikat ve huzur-u ilâhî gibi kavramları tasavvufun temel taşları olarak zikreder. Bu yapılar bireyin manevî olarak olgunlaşmasını ve ruhsal bir dengeye ulaşmasını sağlar.⁹

Tasavvuf geleneğine bakıldığında sūfiyane yaşam tarzı teoriden ziyade pratiği esas alan bir hayat tarzını yansıtmaktadır. Bu minvalde Hamîdullah’ın düşünce dünyasında tasavvufi pratikler özellikle zikir ve nafil ibadetler önemli bir yer tutmaktadır. Bu pratikler insanın kalbini Allah’a yöneltmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamdan hareketle zikir sadece Allah’ın isminin tekrarı değil kalbin ve zihnin sürekli Allah’a yönelmesini sağlayan bir manevî araç olarak değerlendirmektedir. Peygamber döneminde sahabilere öğretilen çeşitli nafil ibadetler ise bireysel manevî yolculuğun temelini oluşturur. Hamîdullah’a göre bu ibadetler, ruhsal gelişimi ve Allah’a yakınlaşmayı temin eden önemli uygulamalardır. Neticede zikir ve nafil ibadetler onun düşüncesinde manevî arınma ve içsel olgunlaşmanın anahtarları olarak öne çıkmaktadır.¹⁰

Dinin temelleri arasında sayılan ihsan kavramı¹¹ Hz. Peygamber’in Cibrîl hadisiyle tanımladığı Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmeyi ve her daim O’nun tarafından

⁴ Amr b. Bahr Câhiz, el-Beyân ve’t-Tebyîn, ed. Abdüsselâm M. Harun (Kahire, 1968), 1/366.

⁵ Muhammed Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 192-194.

⁶ Sadık Kılıç, “Muhammed Hamîdullah Deyu Âlim, Zâhid ve Zarif Bir Can Uçtu Ufkumuzdan”, çev. Cevat Özkaya, Umran Dergisi 340 (Aralık 2022), 39-45.

⁷ Mustafa Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri (İstanbul: Dergah Yayınları, 2002), 542,543.

⁸ Muhammed Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 192-194.

⁹ Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, 92-94.

¹⁰ Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, 192-194.

¹¹ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürânî, Kitâbü’t-Ta’rifât, thk. İbrahim el-Ebyârî (Lübnan: Darü’r-Reyân li’t-Turâs, 1982), 27; Râgıb el İsfahani, el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân (Beyrut: Daru’l-Kalem, 1412), 52,286; Abdürrezzak el-Kâşânî, Mu’cem: ıstılâhâtü’s-sûfiyye, thk. Abdü’l-Âl Şâhin (Kâhire: Dârü’l-Menâr, 1992), 156.

görülüyor olma bilinciyle hareket etmeyi¹² vurgular. Müellifte aynı şekilde ihsan kavramına özel bir alan açarak Hz. Peygamber'in öğretileri çerçevesinde ele almakta ve bu kavramı tasavvufi açıdan yorumlamaktadır. Ona göre ihsan, İslâm'ın ahlakî ve manevî yaşantısının temelini oluşturur ve bireyin doğru inanç ve pratik geliştirmesini amaçlar. Hamîdullah bu durumu tasavvufî eğitimle beraber doğru konuşmak ve helal lokma yemek gibi temel prensiplerle destekleneceğini söyler. Bu iki prensip tasavvufî ahlakın temel unsurlarını oluşturur. Kalbin tasfiyesi nifaktan ve riyadan arındırılması doğru sözlü olmanın gerekliliğini ifade eder. Nefsin terbiyesi ise helal kazancın elde edilmesiyle sağlanır. Bu prensipler sadece zahiri ibadetlere değil aynı zamanda ahlakî ve manevî derinliğe ulaşmayı da amaçlar.¹³ Bu yönüyle ihsan tasavvufun özüyle örtüşmektedir. Çünkü ihsan da kalbin arınmasını ve niyetin safiyetiyle yaşamayı esas alır.¹⁴ O ayrıca manevî gelişime ek olarak iyi bir Müslüman olmanın yalnızca namaz, oruç gibi ibadetleri yerine getirmekle sınırlı olmadığını bununla beraber yüksek ahlakî meziyetlere sahip olmayı da gerekli gördüğünü belirtir. En nihayetinde onun düşüncesinde ihsan, insanın Rabbine olan içten bağlılığının ahlakî davranışlarla somutlaştığı bir ideal hâline gelir.¹⁵

Hamîdullah'a göre bireyin manevîyat ve ahlakla bezendiğinde ilâhî huzur bilincine erişmesi ihsanın sonuçlarından ve birey sürekli olarak huzur-ı ilâhî şuuruyla yaşamayı esas alır.¹⁶ Hamîdullah ihsanın Allah'a karşı sürekli bir dikkat hâli ve derin bir teslimiyet içerdiğini ve bu yönüyle tasavvufî bir hassasiyetin sahil İslâmî yaşantısının ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade eder.¹⁷ İhsan bilinci Allah'ın her zaman ve her yerde hazır olduğu gerçeğine dayalı olmasından ötürü Hamîdullah, bu bilinç hâlini sadece bireysel bir vecd hali değil aynı zamanda ibadetlerin içsel derinliğiyle bütünleşen bir sorumluluk olarak görür.¹⁸

Hamîdullah, ihsan kavramına dair yaklaşımını hem kavramsal çözümlemelerle hem de rivayetler üzerinden gerçekleştirdiği tahlillerle de temellendirir. Bu bağlamda Cibrîl hadisinin iki farklı rivayetini karşılaştırmalı biçimde ele alarak ihsan anlayışının tasavvufî yönüne değinir. Hamîdullah bu rivayetlerden ilkinin şu şekilde aktarır; 'Buhârî'de yer alan ve Hz. Ömer (r.a.) tarafından rivayet edilen çok meşhur bir hadis-i şerif bulunmaktadır. Hz. Ömer (r.a.) şöyle anlatır: 'Bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.) ile mescitte oturuyorduk. O sırada saçları son derece siyah, elbiseleri ise son derece beyaz olan bir adam çıkageldi. Onu tanıyan kimse yoktu. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) doğru yürüdü, dizlerini O'nun dizlerine dayadı ve ellerini dizlerinin üzerine koyarak şöyle sordu: 'Ey Allah'ın Resûlü, iman nedir?' Hz. Peygamber (s.a.v.) cevap verdi: 'İman; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere, hayrı ve şerriyle birlikte iman etmendir.' Adam, 'Doğru söyledin,' dedi. Hz. Ömer (r.a.) bu durumu şöyle

¹² İmam Ebi Kasim Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, thk. Komisyon, ed. Hâlid el-Mansûr (Beyrut: Darü'l-Minhâc, 2017), 447.

¹³ Hamîdullah, İslâm'ın Doğuşu, 192-194.

¹⁴ Hamîdullah, İslâm'ın Doğuşu, 192-194.

¹⁵ Mengüşoğlu, "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 30-34.

¹⁶ Hamîdullah, İslâm'ın Doğuşu, 192-194.

¹⁷ Hamîdullah, İslâm'ın Doğuşu, 192-194.

¹⁸ Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, 199.

değerlendirir: ‘Hem soruyor hem de tasdik ediyor; bu duruma hayret ettik’” Adam ikinci sorusunu sordu: ‘İslam nedir?’ Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu: ‘Allah’a ibadet etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmektir.’ Yine, ‘Doğru söyledin,’ dedi. Hz. Ömer (r.a.) şöyle der: ‘Bu adamın amacı neydi diye daha çok merak ettik.’ Sonra üçüncü soruyu yöneltti: ‘İhsan nedir?’ Hz. Peygamber (s.a.v.) şu cevabı verdi: ‘İhsan; Allah’a, O’nu görüyormuşçasına ibadet etmendir. Sen O’nu görmesen de, O seni görüyor.’ Adam bu cevabı da tasdik ettikten sonra kalktı ve ayrıldı. Bir süre sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Onu bulun, kim olduğunu öğrenin!’ Ancak aradan çok geçmemesine rağmen adam ortadan kaybolmuştu. Hz. Ömer (r.a.) şöyle der: “Onu yer mi yuttu, göğe mi çekildi bilemedik. Hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştu.” Bu olayın ardından gelen rivayetlerde bazı farklılıklar vardır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) hemen ardından ashâbına şöyle dedi: ‘Bunun kim olduğunu biliyor musunuz?’ Ashâb, ‘Hayır,’ deyince şöyle buyurdu: ‘O, Cebrâil (a.s.) idi. Size dininizi öğretmek üzere gelmişti.’ Hamîdullah’ın ihsan çerçevesinde zikrettiği ikinci rivayet ise ‘Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde geçen bir diğer rivayete göre ise, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu açıklamayı üç gün sonra yapmıştır ve şöyle demiştir: ‘Ben, Cebrâil’i bu kadar geç tanıdığım bir zaman hatırlamıyorum.’ Cebrâil (a.s.), Hz. Peygamber’i (s.a.v.) imtihan maksadıyla, hiç kimsenin tanımadığı bir surette gelmişti. Hatta bu kılıkta bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) bile onu hemen tanıyamamıştı.’ Şeklinde ifade eder. Hamîdullah ilk rivayette Cebrâil’in ani gelişi tasavvufî açıdan bir kimsenin ânlık bir farkındalıkla ilâhî hakikate erişebileceğini ifade ederken ikinci rivayetteki gecikmeli geliş ise hakikate ulaşmanın sabır, sebat ve içsel olgunlukla gerçekleşen bir süreç olduğunu vurgular. Peygamber’in Cebrâil’i tanınaması ise zahîrî bilgiyle batınî bilginin farkına dikkat çekerek tasavvufta aklî ilim ile keşfî ilim arasındaki ayrımı yansıtır. Hamîdullah’a göre bu hadisler ihsanın yalnızca ibadetlerin dışsal ifasıyla değil Allah’ın daima huzurunda olunduğunun idrakiyle anlam kazandığını gösterir. O bu bilinç halini tasavvufun merkezinde yer alan zikir, tevhid ve marifet kavramlarıyla ilişkilendirir.¹⁹

Hamîdullah ayrıca ihsan kavramının tasavvuf, seyr u sülûk ve tarikat ile bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre sülûk bir müridin manevî yolculuğudur. Tarikat ise bu yolculuğun belli bir sistem içerisinde sürdürüldüğü bir yol anlamına gelir. Bununla beraber dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta olan ihsanın sadece tekkelerle sınırlı olmadığı şeklinde vurgular. Bu yönüyle ihsan bir devlet adamı, halk veya bir hükümdar gibi farklı konumlarda olan kişilerde de mevcut olabilir. Bu durum tasavvufun yalnızca tekke hayatıyla sınırlı olmadığını ve her birey için geçerli olduğunu gösterir. Nitekim tasavvuf onun düşüncesinde evrensel bir değer ve yaşayış biçimi kazanır.²⁰ Dolayısıyla Hamîdullah’a göre tasavvuf sadece dervişlerin inzivaya çekildiği bir yol değil yöneticilerin de adalet ve sorumluluk bilinciyle hareket etmesine rehberlik eden bir içsel derinliktir.

¹⁹ Muhammed Hamîdullah, İslâm Müesselerine Giriş, çev. İhsan Süreyya Sırma (Ankara: Beyan Yayınları, 2018), 106; Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, 172.

²⁰ Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, 192-194.

Hamîdullah, tasavvuf ve ihsan ilişkisinde yaklaşımını daha iyi ifade edebilmek için Derviş ile Sultan Hikâyesi üzerinden izah eder. 'Hikâyeye göre dervişin biri hocasının yanına gider ve ona "Ziyaretine gidebileceğim sizden daha ileri bir kimse var mı?" diye sorar. Hocası evet yanıtını verir ve kendisine bir tavsiye mektubu yazar. Derviş yola düşer ve sonuçta adresi verilen kişinin bir hükümdar olduğunu görünce son derece şaşırır. Gene de mektubu ona vermek zorunda kalır. Hükümdar dervişin şaşkınlığını hissetmiştir. Hemen, ağzına kadar süt dolu bir kap getirilmesini emreder ve bunu dervişe vererek şöyle der: 'Şimdi git şehrin etrafında bir dolaş gel ama sakın kaptaki sütün tek bir damlasını bile yere dökme!' Ardından bir askeri de dervişe eşlik etmesi ve tek damla bile olsa süt döktüğü takdirde kellesini vurması için görevlendirir. Derviş tekrar hükümdarın yanına döndüğünde hükümdar ona sorar: 'Şehrimizin güzellikleri, düzenlenen şenlikler; eğlenceler hoşuna gitti mi?' Derviş cevap verir: 'Hiçbir şey görmedim ki... Bütün dikkatimi kaptaki süte vermiştim.' Hükümdar güler ve şöyle söyler: 'İşte bu krallık da benim için aynı öyledir. Allah korkusundan dolayı bir an bile onun güzelliklerinden zevk alamam!' Hamîdullah bu anlatının zâhiri dünyevî süsleri aşarak bâtınî bir dikkat ve ihsan bilinci geliştirmeye yönelik olduğunu belirtir. Ona göre gerçek tasavvuf kişinin Allah ile kurduğu derin, içsel bağda ve bu bağın hayata yansıyan ahlâkî tutumlarında kendini gösterir. Dolayısıyla tasavvuf hem ferdî hem de kamusal hayatta insanı sorumluluk bilinciyle donatan dünyevîleşmeye karşı ruhsal bir denge kuran yaşanabilir bir sistem olarak görülmelidir.²¹

Hamîdullah'ın tasavvufa dair yaklaşımı onun eserlerinde belirgin şekilde görülen insanın Allah'a bağlılığı ve teslimiyeti teması etrafında şekillenmektedir. O Allah'ın birliğini temel alan tasavvufi düşüncüyü insanın bu birliği idrak etme sürecindeki içsel yolculuğu bağlamında değerlendirmiştir. Tasavvufu yüzeysel ritüellerden ziyade akıl ve kalbin derin bir yönelimiyle kavranması gereken bâtınî bir alan olarak görmüş ve bireysel tecrübeden toplumsal faydaya uzanan çok katmanlı bir değer sistemi olarak ele almıştır.²²

Müellîfin tasavvufî düşüncesinde öne çıkan temel yaklaşımlarından bir diğeri de ruhaniyet ile dünyevî hayat arasında denge kurma çabasıdır. Ona göre İslâm, sadece zahîrî hükümlerden ibaret bir hukuk sistemi değil aynı zamanda bireyin iç dünyasını inşa eden ahlâkî olgunlaşmayı hedefleyen bir hayat nizamıdır. Bu bakımdan Hamîdullah, İslâm'ın bâtınî yönleriyle birlikte anlaşılması gerektiğini savunmuş ve bu anlayışıyla tasavvufun asli kaynaklarına yönelmiştir.²³ Bunun yanı sıra Hamîdullah'ın İslâm hukuku alanındaki çalışmaları yalnızca hukukî normlarla sınırlı kalmayıp bireyin manevî yönünü de dikkate alan bütüncül bir yaklaşıma sahiptir. Bu yaklaşım tasavvufun insanın içsel ve bedensel boyutları arasındaki dengeyi esas alan anlayışıyla örtüşmektedir. Bu yaklaşım, insanın hem bedensel hem ruhsal yönlerini dikkate alan tasavvufî anlayışla büyük ölçüde örtüşmektedir. Nitekim Hamîdullah, rasyonalist bir eğitim geçmişine sahip olmasına karşın eserlerinde tasavvufun aklın sınırlarını aşan bir boyut taşıdığını kabul

²¹ Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, 199.

²² Mengüşoğlu, "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 30-34.

²³ Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, 542,543.

etmiştir. Böylece Hamîdullah'ın niyet, ihlas, takva ve tezekkî kavramlarına yüklediği anlam ve önem, onun insanın içsel olgunlaşmasına dair tasavvufî ilkelerle benzer bir anlayış paylaştığını ortaya koymuştur.²⁴ Bu durum, onun hukuk anlayışında maddî-manevî unsurların birlikte değerlendirilmesine ve kapsamlı bir perspektifin benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim Hamîdullah'ın hem akli hem kalbi esas alan bir dengeyi savunmuş olması onun ilmin gayesini, insanın maddî-manevî bütünlüğünü inşa etmek olarak değerlendirmizi sağlar. Bu hususlardan hareketle Hamîdullah'ın hukuk ve ahlak anlayışı, tasavvufun ruhî derinliğini toplumsal düzen ve bireysel sorumlulukla ilişkilendiren bir çerçeve sunar. Bu yaklaşım, onun ilmî mirasında zahir ile bâtın, akıl ile kalp, birey ile toplum arasında kurmaya çalıştığı dengeyi açık biçimde ortaya koymaktadır.

Müellif, İslam'ı sadece zahirî hükümlerden ibaret görmeyişini oruç ibadeti üstünden örnekendirir. O, oruç bahsini ele alırken zühd, tasavvuf ve bâtınî anlamı birlikte değerlendirir. Hamîdullah'ın oruç ve zühd arasındaki ilişkiyi vurgulaması, onun tasavvufî yaşantıyı ruhsal temizlik ve manevî olgunlaşma süreci olarak gördüğünü ortaya koyar. Bu bakış açısında göre oruç, Hamîdullah'a göre sadece fiziksel açlıkla sınırlı kalan bir ibadet değildir. Aynı zamanda insanın ruhunu besleyen ve içsel arınmasını sağlayan bir manevî disiplindir. Bu yönüyle oruç kişinin nefsini terbiye etmesine ve ruhsal olgunluğa erişmesine imkânı sunar. Müellif ayrıca orucu, insanın kendi vicdanıyla yüzleşmesine ve hatalarını telafi etmesine yardımcı bir muhaseve aracı görür. O, bu hususta Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'ye (ö. 1176/1762) atıf yaparak oruç ibadetinin sadece fiziksel açlığı gidermenin ötesine giderek nefsin arzularını kırmak ve ruhsal gücü ortaya koymak amacı taşıma olduğu belirtir.²⁵

Tasavvuf her ne kadar bireysel bir tecrübe alanı olarak ortaya çıksa da etkisi yalnızca ferдин iç dünyasıyla sınırlı kalmaz. Bu mânevî derinlik, zamanla toplumsal değerler sistemine nüfuz eden bir dönüşüm kaynağı hâline gelir. Hamîdullah da bu yönüyle tasavvufu hem bireyin manevî tekâmülünü sağlayan hem de toplumsal ahlakın inşasında yönlendirici bir rehber olarak değerlendirmiştir.²⁶ Nitekim onun eserlerinde, bireysel arınmanın toplumsal sorumlulukla tamamlandığına dair vurgular dikkat çekicidir. Onun hayatı ve eserleri tasavvufî anlayışın bireysel ve toplumsal dönüşüm üzerindeki etkisini ortaya koyan önemli bir örnek teşkil etmektedir.²⁷ Bunun yanı sıra diğer yönüyle tasavvuf sadece bireylerin ruhsal gelişimini sağlamakla kalmaz aynı zamanda tüm toplumları dönüştürme gücüne sahiptir. Nihayetinde tasavvuf ırk ve coğrafya sınırlarını aşarak İslâm'ın evrensel mesajını taşımış ve farklı toplumlar üzerinde güçlü bir dönüşüm yaratmıştır. Ona göre İslâm'ın özellikle tasavvufun diğer dinlere kıyasla daha derin ve güçlü bir toplumsal etkiye sahip olmasının temelinde

²⁴ Mengüşoğlu, "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 30-34.

²⁵ Muhammed Hamîdullah, "Ramazan Orucunun Hikmeti", çev. Hamza Aktan, İslâm Medeniyeti, (Aralık 1967), 11-12.

²⁶ Mengüşoğlu, "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 30-34.

²⁷ Kılıç, "Muhammed Hamîdullah Deyu Âlim, Zâhid ve Zarif Bir Can Uçtu Ufkumuzdan", 39-45.

tasavvufun içsel bir dönüşüm sağlayan gücü yatmaktadır.²⁸ Hamîdullah'ın 'İslâm'a hizmet edecek ne kılıç ne de akıldır, fakat kalp ve tasavvuftur' sözüyle, İslâm'ın yayılmasında tasavvufun dönüştürücü gücüne dikkat çeker.²⁹ Ona göre tarih boyunca İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılmasını sağlayan unsur, askerî fetihlerden çok sûflerin temsil ettiği manevî ve ahlakî örnekliktir. Hamîdullah, bu görüşünü özellikle Moğol istilaları sonrasındaki tarihsel gelişmeler üzerinden temellendirir.³⁰ O, bu düşüncesine paralel olarak Moğollar gibi güçlü savaşçı topluluklar tasavvuf sayesinde kalplerindeki sertliği kırdığını ve İslâm'ı kabul ettiğini örnek göstermektedir. Bunun yanı sıra Hülagü'nün (ö. 663/1265) torunu Gâzân Han'ın (ö. 703/1304) İslâm'a yönelmesi, sûfî dervişlerin irşadı ile gerçekleşmesini tasavvuf, fetih ve askeri güçle değil bireylerin içsel dönüşümü ile halkları dönüştürmeyi başardığına kanıt olarak sunmuştur.³¹ O, zikrettiği sûfî dervişlerin Yesevîyye, Mevlevîyye, Nakşibendîyye ve Kübrevîyye mensupları olduğunu ve bunların Moğol hükümdarlarını etkileyerek onların Müslüman olmalarını sağladığını ifade etmiştir.³² Hamîdullah'ın bu düşüncesi, onun tasavvufu yalnızca ferdî kemale ulaşma yolu olarak değil aynı zamanda bir medeniyetin ahlâkî temellerini inşa eden bütüncül bir değer sistemi olarak gördüğünü göstermektedir. Ona göre tasavvuf, bireyin iç dünyasında gerçekleşen arınmanın toplum düzenine yansımaları mümkün kılan bir terbiye ve dönüşüm mektebidir. Bu sebeple Hamîdullah, tasavvufun İslâm'ın evrensel yayılışındaki rolünü yumuşak güç kavramıyla açıklamaya yaklaşır. Çünkü tasavvuf, zorlamadan, ikna ve örneklik yoluyla kalpleri dönüştüren bir mânevî nüfuz alanı meydana getirir. Son kertede Hamîdullah, İslâm'ın tarihî sürekliliğini açıklarken tasavvufu bir toplumsal mühendislik vasıtası olarak değil, ahlâkî ve ruhî inşayı esas alan dinamik bir içsel süreç olarak değerlendirir. Onun düşüncesinde tasavvuf, İslâm'ın özünde yer alan manevî tebliğ ilkesinin tarih içinde en canlı biçimde temsiline imkân sağlayan bir gelenektir. Bu yorum, modern dönemde dinî düşüncenin toplumsal işlevini yeniden tanımlamaya yönelik entelektüel çabalara da önemli bir teorik zemin sunar.

Hamîdullah Moğol örneğine benzer şekilde Avrupa ve Afrika'da da İslâm'ın yayılmasında zorlayıcı yöntemlerden çok tasavvufun insanlara ulaşan mesajlarının etkili olduğunu ileri sürmektedir.³³ Hamîdullah Batı'daki gözlemleri neticesinde Hristiyanların İslâm'a yönelişlerinde İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Mevlânâ (ö. 672/1273) gibi mutasavvıfların öğretilerinin belirleyici bir rol oynadığını tespit etmiştir. Hamîdullah'a göre, fıkıh ve kelam ilimleri İslâm'ın hukukî ve aklî yönlerini temellendirirken tasavvuf insanların kalbine doğrudan ruhsal bir temas sunmaktadır. Bu çerçevede tasavvuf İslâm'ın yalnızca Doğu'ya değil Batı'ya da hitap eden evrensel

²⁸ Muhammed Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, çev. Ülkü Zeynep Babacan (Ankara: Beyan Yayınları, 2022), 199.

²⁹ Mengüşoğlu, "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar", 30-34.

³⁰ Muhammed Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, çev. Vecdi Akyüz (Ankara: Beyan Yayınları, 2018), 174-175.

³¹ Muhammed Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, çev. Ülkü Zeynep Babacan (Ankara: Beyan Yayınları, 2022), 199.

³² Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, 542,543.

³³ Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, 542,543.

yönünü temsil etmektedir.³⁴ O bu durumu ‘Batı toplumunda, Paris gibi bir muhitte yaşamaya başladığım zamandan beri hayretle görmekteyim ki, Hristiyanların İslâmiyet’i kabulü; onları İslâm’ı kabule sevk eden ne Ebu Hanife (ö. 150/767) ne de İmam Mâturidî’dir (ö. 333/944). Fakat Muhyiddin Arabi’dir.’ şeklindeki ifadesi, tasavvufun kalplere dokunan gücünü ve İslâm’a yönlendiren etkisini ortaya koymaktadır.³⁵ Hamîdullah bu yönüyle tasavvufun İslâm’ın tebliğinde akıl ve kılıç kadar, kalp ve hikmete de yer verilmesi gerektiğini savunmakta ve tasavvufun bu dengeyi kurmada merkezi bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

2. Hamîdullah’ta Tarikat Tasavvuru: Manevî Otorite, Hilâfet Telakkisi ve Toplumsal İşlev

Tarikatlar Hz. Peygamber’in içsel rehberlik mirasını kurumsallaştırarak bireyin Allah ile olan manevî ilişkisini gönüllülük esasına dayalı bir yapı içinde sürdüren tasavvufî oluşumlardır. Hamîdullah bu oluşumları Hz. Peygamberin hayatı ve sonrası bağlamında zikretmektedir. Hz. Muhammed’in (s.a.v) hem peygamberlik hem de toplumsal liderlik görevlerini birlikte yürütmesi vefatından sonra İslâm toplumunda çeşitli ayrışmaların temelini oluşturmuştur. Bu durum özellikle tasavvufun doğuşunu anlamada kritik bir rol oynar. Hamîdullah’ın da işaret ettiği üzere özellikle Hz. Peygamberin manevî-ruhî rehberliği tasavvufun doğuşunda belirleyici olmuştur. Hz. Peygamber Allah ile kul arasındaki manevî ilişkiyi düzenleyen içsel önderlikle, ibadet ve sosyal düzeni kapsayan zahiri otoriteyi şahsında birleştirmiştir. Bu iki yönün teorik ayrımı tasavvufî alanın sınırlarını çizmiştir. Tasavvuf bireyin Allah ile doğrudan ilişkisini esas alarak siyasi otoriteden bağımsız bir manevîyat anlayışı geliştirmiştir. Hamîdullah’a göre bu yapıda mürşide bağlanmak zorunlu olmayıp gönüllülük esastır. Hz. Peygamber döneminde ise bu ayrım kurumsallaşmamış tüm yetkiler onun şahsında toplanmıştır. Onun ilâhî vahye dayalı çok yönlü meşruiyeti tasavvufun tarihsel ve psikolojik temelini oluşturmuştur.³⁶ Böylece tasavvuf dinî özülle irtibatlı ama otoriteden bağımsız bir içsel yöneliş biçimi hâline gelmiştir.

Hamîdullah’a göre tarikatın bir diğer tanımı ise dinî ve tasavvufî fiillerin ihlâsla yerine getirilmesi sürecini ifade eder. Tarikat terimi lafzen ‘bir yolda ilerlemek’ anlamına gelir³⁷ ve bu yol Allah’a yönelişi simgeler. Zamanla aynı anlamı karşılamak üzere tasavvuf kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Bundan hareketle tasavvufu her bireyin manevî kapasitesine uygun yollarla Allah’a yönelmesini esas alan kişisel bir yolculuk olarak değerlendirir.³⁸ Bu tanımdan hareketle Hamîdullah, Müslümanların insanla ilgili meseleleri üç kategoriye ayırdığını ve bunlardan “ruhî-manevî” alanın tasavvufî tarikatlar tarafından temsil edildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede tasavvufun bireyin

³⁴ Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, 542,543.

³⁵ Mengüşoğlu, “Muhammed Hamîdullah’a Dair Kısa Hatırlamalar”, 30-34.

³⁶ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 172-175.

³⁷ Abdürrezzak el-Kâşânî, *Mu’cem: istilâhâtü’s-sûfiyye*, 85.

³⁸ Hamîdullah, İslâm’ın Doğuşu, 192-194.

manevî gelişimini sağlayan devlet otoritesinden bağımsız ancak toplumsal yapı içerisinde önemli bir yere sahip bir alan olduğunu ifade eder.³⁹

Tasavvufun tarikatlar aracılığıyla toplumsal ve siyasi rolünün üstünde önemle duran Hamîdullah, tarikatların İslâm toplumunda manevî rehberlik, ahlaki eğitim ve içsel arınma gibi önemli işlevlerine vurgu yapar. Aynı zamanda tarikatların toplumsal kargaşaları önleme, birlik ve dayanışmayı güçlendirme ve manevî canlılığı koruma gibi önemli bir rol oynadığını da ifade eder. Ancak tarikatların bazı dönemlerde siyasi otoriteler tarafından bir tehdit olarak görüldüğü ve baskıya maruz kaldığını da belirtir.⁴⁰

İslâm Tarihi ve siyer konularını işlerken verdiği örnekler içerisinde dikkat çeken ise İslâm'da hilafet konuları üzerinden şeyh, mürid, tarikatlar ve tasavvufta halife konularını kapsamlı bir biçimde işleyiş şeklidir. O tarikat anlayışını hilafet anlayışıyla beraber ele alarak İslâm tarihindeki hilafet kurumunun yalnızca siyasi bir otorite olarak değil aynı zamanda manevî bir rehberlik misyonu ile de şekillendiğini belirtmektedir. Bu bağlamdan hareketle ona göre hilafet, zahîrî (siyasi) ve batınî (manevî) olmak üzere iki yönlüdür. Zahîrî hilafet devlet yönetimi, hukuk ve toplumsal düzen gibi dünyevi işlerle ilgilenir. Bunu Hz. Ebu Bekir'in liderliğiyle başlayan ve siyasal otoriteyi temsil eden bir yapı olarak tanımlar. Batınî hilafet ise tasavvuf geleneğinde temsil edilen ahlaki gelişim, manevî rehberlik ve riyazet süreçlerini içerir. Bu yönüyle bâtınî hilafet tasavvufî öğretiler çerçevesinde Hz. Ali ve Hz. Ebu Bekir gibi sahabilerin manevî mirasçılığı üzerinden şekillenmiştir.⁴¹ Bu bağlamda tasavvufî ekoller farklı silsileler aracılığıyla manevî otoritenin aktarımını sağlamışlardır. Örneğin Kadiriyye ve Sühreverdiyye tarikatları Hz. Ali'yi tasavvufî mirasın temel taşı olarak kabul ederken Nakşibendiyye tarikatı Hz. Ebu Bekir'den gelen bir manevî silsileyi benimsemiştir. Hamîdullah'a göre Müceddidiyye ise bu iki sahabîyi birbirine rakip değil, Peygamber'e ulaştıran koştut halkalar olarak görmüştür. Böylece Hz. Ebû Bekirî zahîrî disiplin ile Hz. Ali'yî bâtınî derinliğiyle tasavvufî tecrübede bütünleştiren bir yorum geliştirmiştir.⁴²

Hamîdullah, hilafet-tarikat bağlamını Hz. Peygamber'in hem siyasi hem de manevî bir lider olarak kabul edilmesinin tasavvufî gelenekteki yerini vurgulayarak da ele almakta ancak bu iki alanın mahiyet bakımından ayrıştığını vurgulamaktadır. Sufiler, Hz. Peygamber'i sadece devlet başkanı olarak değil manevî bir mürşid olarak da görürler ve onun irşad görevinin tarikat silsileleri aracılığıyla devam ettiğine inanırlar. Özellikle Nakşibendiyye tarikatı Hz. Ebû Bekir'in bu manevî mirası taşıyan bir figür olarak kabul edilmesiyle öne çıkar. Hamîdullah'ın bir diğer önemli vurgusu ise hilafet meselesinin

³⁹ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 194, 128-129.

⁴⁰ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 194, 128-129.

⁴¹ Muhammed Hamîdullah, İslâm'da Devlet İdaresi, çev. Hamdi Aktaş (Ankara: Beyan Yayınları, 2016), 63; Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 128-129, 194; Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, 199.

⁴² Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 128-129; Müceddidiyye, tarihsel olarak Nakşibendiliğin bir kolu ve devamı olarak kabul edilmektedir. Ancak Hamîdullah, tasavvufun manevî silsilesini ele alırken Müceddidiyye'yi Nakşibendilikten tamamen ayrı bir yapı olarak değil Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali çizgilerini koştut halkalar şeklinde yorumlayan bir tasavvufî anlayış olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla burada yapılan ayırım, tarihsel bir kopuştan ziyade Hamîdullah'ın manevî silsileye dair yorumuna dayanmaktadır.

tasavvufî düşüncede sadece siyasi bir makam olmaktan çok manevî bir önderlik anlamı taşımaktadır. Özellikle tasavvuf ehli için hakiki hilafet kalbin tasfiyesi ve hakikate ulaşma sürecinde Hz. Peygamber'in izinden gitmekle ilgilidir.⁴³ Hamîdullah'ın bu yaklaşımı, hilafeti esasen manevî bir önderlik biçimi olarak yorumlayan tasavvuf düşüncesinde karşılık bulan insan-ı kâmil teorisiyle örtüşmekle birlikte, siyasî boyutu tümüyle dışlamaması yönüyle ondan ayrılır. Bu yönüyle Hamîdullah, klasik dönemin metafizik hilafet anlayışıyla modern siyasî düşünce arasında bir köprü kurar. Ancak bu sentez, tasavvufî otoritenin siyasî meşruiyetle ilişkisini yeniden yorumlama ihtiyacını da beraberinde getirir.

Hamîdullah, manevî liderliğin sürekliliğini esas alarak bu anlayışın kökenini sahabe dönemine kadar götürmekte ve böylece tarikatların meşruiyetini güçlendiren tarihsel bir bağ kurmaktadır. Hamîdullah'ın bu yaklaşımı yalnızca tarihsel bir tespit değil aynı zamanda tasavvufun toplumsal ve kurumsal yapısına dair kapsamlı bir okumanın da kapısını aralar. Bu gelenekte tarikata intisap ile manevî otorite arasındaki ilişki oldukça merkezi bir rol oynamaktadır. O tasavvufun katı mezhepsel çizgiler yerine kesintisiz bir manevî otorite anlayışına vurgu yaptığını ifade eder. Ona göre bir kişinin aynı anda birden fazla tasavvufî silsileye mensup olabilmesi, tasavvufun esnek ve kapsayıcı yönünün bir tezahürü olarak değerlendirmektedir.⁴⁴ Bunların yanı sıra tasavvufun farklı silsileleri bir araya getiren yapısı İslâm toplumlarında hem dinî hem de kültürel düzlemde önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu yapı silsilelerin birbirini dışlayan değil tamamlayıcı nitelikte olduğunu ortaya koymakta ve geniş bir manevî alanın kurumsallaşmasına katkı sağlamaktadır. Hamîdullah'ın 'Bu sahada kıskançlık yoktur.' şeklindeki ifadesi aynı anda birden fazla şeyhin halife olabileceğini ortaya koymakta ve tasavvufî irşadda 'çoklu halifelik' anlayışını desteklemektedir. Ayrıca onun İslâm toplumlarında siyasi ve dinî hilafetin birbirinden ayrıldığını belirtmesi bu yaklaşımın teorik arka planını güçlendirir. Zira bu durum tasavvufî gelenekte de net bir biçimde gözlemlenir. Zira tasavvuf dünyevî otoriteyi değil manevî rehberliği önceler. Bu bağlamda özellikle Kadiriyye gibi tarikatlarda Hz. Ali Peygamber'in doğrudan ruhanî halefi olarak kabul edilmiş ve bu anlayış birçok tarikatın silsile name yapısına nüfuz etmiştir. Böylece tasavvuf hilafet anlayışına alternatif bir yorum geliştirmiştir. Son kertede bireyin aynı anda birden fazla tarikata mensubiyet gösterebilmesi mürid-mürîd ilişkisindeki esnekliğin ve tasavvufî yapının çoğulcu doğasının bir başka göstergesi⁴⁵ olarak Hamîdullah'ın manevî otorite vurgusuyla uyum göstermektedir.⁴⁶

Hamîdullah, siyaset, hilafet ve tasavvuf birleşiminde zikrettiği hususlar içerisinde Hz. Peygamber aracılığıyla Hz. Ali'nin ruhanî önderliğini ayrıca vurgulamıştır. Sünnî ve Şii tasavvufî geleneklerde Hz. Ali manevî irşadın temel figürlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış tasavvufun siyasi hilafet tartışmalarından bağımsız olarak manevî

⁴³ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 35-36; Hamîdullah, İslâm'da Devlet İdaresi, 63; Hamîdullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 103.

⁴⁴ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 35-36; Hamîdullah, İslâm'da Devlet İdaresi, 63; Hamîdullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 103; Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, 199.

⁴⁵ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 143.

⁴⁶ Hamîdullah, İslâm Anayasa Hukuku, 35-36,194.

bir yolculuk olarak görüldüğünü gösterir. Onun hem Şia hem de Ehl-i Sünnet merkezli tasavvuf ekollerinde Hz. Peygamber'in manevî mirasını taşıdığı ve bu ekollerde önemli bir yere sahip olduğu vurgulamaktadır. Onun manevî önderliği, tasavvufun temel prensipleri olan irfan, ahlak ve manevî rehberlik ile yakından ilişkilidir. Hz. Ali tasavvufi silsilelerde Peygamber'in manevî mirasını taşıyan bir figür olarak kabul edilir ve bu durum onun sadece siyasi bir lider değil aynı zamanda bir mürşid-i kâmil olarak da görüldüğünü gösterir. Bu bakış açısı tasavvufun siyasi iktidardan bağımsız olarak ruhani otoriteyi esas aldığı ve İslâm toplumlarında manevî rehberliğin kurumsallaşmasına zemin hazırladığı düşüncesini destekler. Dolayısıyla tasavvuf, İslâm toplumundaki manevî otoritenin sürekliliğini sağlamak adına önemli bir rol üstlenmiştir.⁴⁷ Bu hususta Hamîdullah'ın düşüncesi tasavvufun İslâm siyaset ve toplum yapısındaki yerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Siyasi hilafet dünyevi işlerin yönetimini üstlenirken ruhani hilafet tasavvufun temsil ettiği manevî terbiyeyi sürdürmüş ve bu durum tarikatların varlığı ile kurumsallaşmıştır. Bu ayrım İslâm toplumlarının tarih boyunca hem dünyevi hem de uhrevi dengesini koruma çabalarının bir yansımasıdır. Ayrıca tasavvufi düşünce ile ilgili olarak hilafet meselesinin manevî ve dünyevi boyutlarının ayrıştırılmasının önemi de ortaya koymuştur.

Sonuç

Muhammed Hamîdullah velûd bir ilim adamı olarak tasavvuf düşüncesine dair görüşlerini yalnızca bireysel bir tecrübe yahut sezgisel bir anlayışla değil metodolojik bir çerçeve içinde temellendirmiştir. Tasavvuf ve tarikatlara yönelik yaklaşımı kendi uzmanlık alanları olan tarih, fıkıh ve hadis gibi disiplinlerle bağlantılı olarak gelişmiş ve bu alanlardan hareketle tutarlı bir sistematik içinde sunulmuştur. Tanım yaparken ve tasavvufun boyutlarını incelerken hem klasik kaynaklara hem de ilmî yönetime başvurarak özgün bir bakış açısı geliştirmiştir. Özellikle akademik tarihçi kimliği, onun tasavvuf anlayışında eleştirel fakat yapıcı bir tutum benimsemesini sağlamıştır. Bu durum onun sadece teorik bir mütefekkir değil aynı zamanda tasavvufu pratikte de içselleştirmiş bir şahsiyet olduğunu ortaya koymuştur.

Nihayetinde bu çalışma, Hamîdullah'ın düşünce merkezine İhsan olgusunu yerleştirerek, ihsanın zühd, seyr u sülûk ve kalbin tasfiyesi gibi kurucu kavramlarla hem bireysel tezkiyeyi hem de toplumsal sorumluluğu aynı eksende ördüğünü göstermiştir. Bu eksen, teoriyi pratikle tahkim eden, “az yemek-az konuşmak-az uyumak” türünden riyazet ilkelerini zikir ve nafil ibadetlerle kurumsallaştıran amelî bir çerçeveye dayanır. Böylece tasavvuf, Hamîdullah'ın elinde salt teorik bir düşünce alanı olmaktan çıkar; sürekli bir ahlâkî olgunlaşma süreci, vicdanın bilinçli eğitimi ve bireysel-sosyal sorumluluk bilincinin yönetimi olarak yeniden tanımlanır. Bunların yanı sıra klasik çizgiyle süreklilik noktasında Hamîdullah, tasavvufu İslâm'ın bâtinî/ahlâkî boyutlarının asli taşıyıcısı olarak görerek kalbî bilinç, niyet, ihlâs ve takvayı ibadetlerin semantiğini derinleştiren kavşak kategoriler şeklinde işler. Yenilik, bu içsel derinliğin modern siyasî ve hukukî düzleme yansıtılmasında ortaya çıkar. Hamîdullah, ihsan bilincini tekke

⁴⁷ Hamîdullah, İslâm'da Devlet İdaresi, 63; Hamîdullah, Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, 199.

sınırlarının ötesine taşıyarak yöneticilerin vicdanî sorumluluğuna dönüştürür. Bu bağlamda Derviş-sultan hikâyesinden hareketle anlayışını yeniden yorumlayarak murakabeyi, kamusal gücün ahlâkî denetimi anlamında bir içsel kontrol ilkesi hâline getirir. Hamîdullah'ın tüm bu yaklaşımları, klasik sûfî gelenekle bağını korurken çağdaş insanın arayışlarına da cevap verebilecek bir denge kurar. Onun tasavvuf tasavvuru, ihsan merkezli bir kulluk bilinciyle ilmin, ahlâkın ve irfanın yeniden buluştuğu; kalp ile aklın, ibadet ile hizmetin aynı potada eridiği bir manevî diriliş çağrısı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdürrezzak el-Kâşânî. *Mu'cem: ıstılâhâtü's-sûfiyye*. thk. Abdül-Âl Şâhin. Kâhire: Dârü'l-Menâr, 1992.
- Câhiz, Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. ed. Abdüsselâm M. Harun. Kahire, 1968.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Lübnan: Darü'r-Reyân li't-Turâs, 1982.
- Hamîdullah, Muhammed. *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*. çev. Ülkü Zeynep Babacan. Ankara: Beyan Yayınları, 2022.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Anayasa Hukuku*. çev. Vecdi Akyüz. Ankara: Beyan Yayınları, 2018.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. Ankara: Beyan Yayınları, 2018.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Hamdi Aktaş. Ankara: Beyan Yayınları, 2016.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'ın Doğuşu*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Hamîdullah, Muhammed. "Ramazan Orucunun Hikmeti". çev. Hamza Aktan. *İslâm Medeniyeti Dergisi* 1/5 (Aralık 1967), 7-13.
- İsfahani, Râgıb el. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412.
- Kara, Mustafa. *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2002.
- Kılıç, Sadık. "Muhammed Hamîdullah Deyu Âlim, Zâhid ve Zarif Bir Can Uçtu Ufkumuzdan". ed. Cevat Özkaya. *Umrân Dergisi* 340 (Aralık 2022), 39-45.
- Kuşeyrî, İmam Ebi Kasim Abdülkerim b. Hevâzin el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. ed. Hâlid el-Mansûr. thk. Komisyon. Beyrut: Darü'l-Minhâc, 2017.
- Mengüşoğlu, Metin Önal. "Muhammed Hamîdullah'a Dair Kısa Hatırlamalar". ed. Cevat Özkaya. *Umrân Dergisi* 340 (Aralık 2022), 30-34.
- Tuğ, Salih. "Vatansız Bırakılan Bir İslam Alimi: Muhammed Hamîdullah; Prof. Dr. Salih Tuğ ile Muhammed Hamidullah ve İslam Peygamberi Üzerine". 23 Aralık 2009. <https://sonpeygamber.info/vatansiz-birakilan-bir-islam-alimi-muhammed-hamidullah>
- Tuğ, Salih - Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Muhammed Hamîdullah". *DİA*. 44/531-534. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.